

Віталій Левицький

РОЗВИТОК ТА ПРОДУКТИВНІСТЬ ПІДПРИЄМСТВ ЛЕГКОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті висвітлено розвиток легкої промисловості українських губерній в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., показано розміщення підприємств галузі. Охарактеризовано основні публікації з проблематики, якій присвячується означена стаття. Проаналізовано джерела постачання сировини для українських фабрик і заводів. Зосереджено увагу на процесах капіталізації та економічній політиці Російської держави щодо легкої промисловості. Визначено вектори технічного розвитку фабрик і заводів внаслідок наукових досягнень та напрямів збуту продукції підприємств на зовнішньому та внутрішньому ринках. Досліджено роль підприємців та робітників у розвитку галузей легкої промисловості. Представлено загальну картину стану окремих галузей легкої промисловості. Висвітлено процес переходу промисловості від мануфактурного до фабричного виробництва та її вплив на економічний розвиток краю. Підкреслено, що, не зважаючи на важливість та актуальність, проблема поки що вичерпно не розкрита в історичній літературі.

Ключові слова: легка промисловість, експорт, ринок, сировина, фабрика, технічний прогрес.

Важливі питання, що стосуються розвитку підприємств легкої промисловості, пов'язані з їх продуктивністю та матеріально-технічним забезпеченням. Адже темпи та обсяги розвитку промисловості завжди перебувають у пропорційній залежності від її технічного забезпечення. Для характеристики соціально-економічного розвитку суспільства у той чи інший період його історії, необхідно враховувати такі категорії, як організацію виробничого процесу, масштаби й форми виробництва, а також технічний розвиток легкої промисловості, що відіграла важливу роль в економічному житті держави. Тому на сучасному етапі розвитку українського суспільства принципового значення набувають дослідження промислової діяльності підприємств, в основі яких лежать особливості становлення та розвитку галузей легкої промисловості. Питання розвитку фабрично-заводського виробництва є питанням для держави не лише минулого, тому дослідження економічних процесів упродовж другої половини ХІХ – початку ХХ ст. дозволяє більш виразніше окреслити сучасні економічні та соціальні тенденції.

Історіографічні праці розглядають розвиток підприємств легкої промисловості з врахуванням їх впливу на соціально-економічне життя Наддніпрянської України. Важливе місце в цьому дослідженні приділяється технічному розвитку підприємств. Значний крок у дослідженні проблем технічного машинного перевороту в промисловості України здійснив Л. Мельник [1]. Т. Дерев'янкін розкрив питання розвитку мануфактур в Україні та розглядав промисловий переворот в контексті формування ринку [2]. Його праця присвячена дослідженню окремої форми промисловості (мануфактури) на прикладі текстильної галузі. О. Нестеренко у своїй фундаментальній праці описує та аналізує розвиток промисловості в Україні в ХІХ ст. [3]. Автор показав промисловість України на всіх основних етапах її розвитку від ремесла до фабрики. Значну увагу розвитку та технічному становищу підприємств української легкої промисловості приділив К. Пажитнов [4]. Дослідник пов'язує становлення підприємств легкої промисловості з політикою самодержавства. Ґрунтовну працю з детальним описом економічного та технічного розвитку клинцівських підприємств до сторіччя започаткування місцевої вовняної промисловості опублікував Ф. Євгенєв [5]. За своїм характером ці дослідження мають часто лише загальний нарис основних процесів розвитку підприємств легкої промисловості. Необхідність більш глибокого і всебічного вивчення структури, організації, рівня промислового виробництва потребує розширення джерельної бази.

Мета дослідження – розкрити процес розвитку підприємств галузей легкої промисловості Наддніпрянської України в ХІХ – на початку ХХ ст. через аналіз продуктивності та машинізації фабрик і заводів.

Процес розвитку текстильної промисловості в пореформений період в Наддніпрянській Україні не свідчить про її високі досягнення, проте всередині суконної промисловості за цей час відбулися великі зміни. З мануфактур з ручною технікою велика кількість підприємств перетворилася у фабрики, оснащені потужними двигунами й машинами. Під впливом конкуренції зі сторони бавовняних та вовняних підприємств, власники клинцівських суконних фабрик змушені були вкладати великі кошти на оновлення обладнання своїх закладів для зниження собівартості продукції.

Маючи відповідну сировинну базу, суконне виробництво вже з середини XIX ст. стає одним з провідних у легкій промисловості Наддніпрянської України. Від 60-х рр. XIX ст. в Україні спостерігається поживлення господарсько-економічного життя, що відобразилося і на суконному виробництві. Нагромаджені купецтвом кошти стали основою для технічного переобладнання мануфактур у капіталістичні фабрики. Найбільшим розвинутим промисловим центром став посад Клинці на Чернігівщині. Суконні мануфактури в Клинцях заснували російські купці-старообрядники ще на початку XIX ст. Купців приваблювало в Клинцях вигідне природничо-географічне розташування, наявність великого водного ресурсу для миття вовни, її прядіння, ткання тощо. Сучасники не дарма порівнювали Клинці з англійським Манчестером [6, с. 110, 440].

У 1861 р. у посаді Клинці діяло 14 мануфактур, на яких упродовж перших пореформених років розпочався процес модернізації. Впроваджуються механічні ткацькі верстати та шліхтувальні машини. Важливим зрушенням в технічному переоснащенні суконних підприємств стало поширення парових машин, якими розпочали заміну кінних та водяних приводів. Це стало технічним проривом для місцевої галузі, проте потужність парових двигунів на той час була ще досить низькою й становила близько 15–20 кінських сил (далі – к.с.). У технічному переоснащенні суконних фабрик провідну роль відіграла продукція лівобережних та російських слюсарно-механічних підприємств, що постачали до 60 % устаткування. Іноземне машинобудування також застосовувалося в технологічній перебудові ланок виробництва, що вимагали запровадження високоточних приборів. Загалом на початку 60-х рр. XIX ст. використовувалось 538 апаратів різних заводів виробників. Десять фабрик обладнуються вовномийними машинами, що значно скоротило цикл виробництва та вплинуло на якість продукції [2, с. 93–117].

Відстоюючи право на існування та боротьбу за споживача, що загострилася в умовах кризи, купці поширюють і поглиблюють машинізацію виробництва. Механізуються модерним устаткуванням ворсувальні, прядильні, апретурні відділення фабрик. Спеціалізовані агрегати поступали з провідних машинобудівних заводів Європи (Бельгія, Німеччина, Франція), Росії (Москва) та вітчизняних виробників (Суми, Харків, Катеринослав). Майже на всіх підприємствах запроваджуються механічні валки, тіпальні машини, автоматичні снувальні машини, циліндрові та клапанні валюшні, сушильні апарати, ворсувальні машини, стригальні механізми, парові гвинтові та гідравлічні прес-машини тощо [7, арк. 4–13].

У ході «великої кризи» 80-х рр. припинили існування невеликі фабрики. У цей період, за умов конкуренції, клинцівські фабриканти змушені були робити витрати на оновлення устаткування з метою зниження собівартості виробництва. Відбувалося подальше посилення механізації виробничих процесів, зростає енергооснащеність підприємств, потужність парових двигунів зростає до 271 к.с. У прядінні застосовуються ватер-машини і мюль-машини. З'являються механічні вовномийні машини, що згодом замінюються вовномийними – «левіафанами» (у них миття вовни поєднується із сушінням). Середня річна продуктивність робітника зростає із 550 крб. у 60-х рр. – до 811 крб. у 1879 р. і – до 1060 крб. у 1890 р. На кінець кризи у Клинцях залишилися Глухівська, Троїцька, Стодольська, Дурняцька фабрики, що зміцніли і перетворилися на великі капіталістичні машинні підприємства. Однак, на більшості фабрик переважали ручні ткацькі верстати. Гальмували швидке й повне здійснення технічного перевороту відсутність на клинцівських підприємствах досвідчених майстрів і кваліфікованих техніків, вживання вовни поганих ґатунків, віддаленість Клинців від залізниць [1, с. 105–110].

Наприкінці XIX ст. суконні фабрики перетворилися на великі капіталістичні підприємства, що доводять зіставлення їх загальної виробничої діяльності. Незважаючи на зменшення кількості таких підприємств з 14 до 6 упродовж 60–90-х рр. XIX ст. їх виробництво зросло в 2,6 рази, в 3,1 рази підвищилась потужність фабрик (з 835 тис. 560 аршин сукна – до 2,5 млн). Частка клинцівських фабрик у валовій продукції суконного виробництва Російської імперії зростає в 1,5 рази [5, с. 52–57].

Процеси концентрації виробництва у легкій промисловості спостерігалися в Дунаївцях. Так, у 1868 р. тут діяло 59 закладів, вартість виробництва становила 242,4 тис. крб. На 1878–1879 рр. припадає найбільший розквіт суконного виробництва в Дунаївцях. У 1879 р. тут функціонувало 54 фабрики і вироблено продукції на 1,5 млн крб. Однак підприємства залишалися дрібними [8, с. 185]. Серед цих закладів можна виділити 15 підприємств мануфактурного типу (на кожному в середньому зайнято 10–12 робітників, а верстати приводилися в дію кінним приводом або водяним колесом) і 7 підприємств фабричного типу (з паровим двигуном). Характерно, що 44 дрібних підприємства і мануфактури виробили продукції на 172,2 тис. крб., а 7 підприємств фабричного типу – на 123,3 тис., тобто фабричні заклади виробили 41,8 % загальної вартості продукції. У 1884 р. кількість підприємств у Дунаївцях зменшилася до 35, проте зросло число закладів фабричного типу (12). Усі вони були устатковані невеликими паровими машинами, що приводили в рух окремі верстати. Загальна потужність двигунів на дунаєвських заводах становила лише 91 к.с.

Найбільшими підприємствами у Дунаївцях були фабрика Ю. Крафта, на якій був зайнятий 21 робітник і вироблено сукна на 3 тис. крб.; фабрика братів Розенбаум – зайнято 46 робітників і вироблено продукції на 50,8 тис. крб.; фабрики В. Кніцле і Л. Глюка, на обох зайнято по 25 робітників, а вартість продукції становила на кожній по 24 тис. крб. Загалом, процеси концентрації в Дунаївцях відбувалися повільно і не призвели до утворення великих підприємств [3, с. 234].

Вартість щорічної продукції канатної промисловості у пореформений період становила не більше 500 тис. крб. Серед канатних підприємств зустрічалися і справжні заводи з десятками і сотнями робітників. Харківський канатний завод і Одеська джутова фабрика були типовими великими підприємствами. На Харківському канатному заводі виготовляли конопляні канати, приводні канатні ремені, мішки, брезент, шпагат, мотузки, віжки, посторонки та ін. У 80-х рр. XIX ст. там почалося будівництво парової коноплепрядильної канатної фабрики. Успішна конкуренція з трьома невеликими канатними фабриками Харківської губернії, зростаючі прибутки дозволяли власнику розширювати виробництво. Фабрика могла переробляти 5500 пудів сировини за рік. Залучення додаткового капіталу поживало виробництво. У 1897 р. запустили невелику електростанцію. В Англії закупили 147 ткацьких станків, 23 прядильні машини. Це було велике капіталістичне підприємство на якому діяло 270 ткацьких станків і прядильних машин. У цей час на фабриці працювали 360 робітників, а річне виробництво товарної продукції становило 200 тис. крб. [9, с. 6–8].

Об'єднавши свої капітали, купці в липні 1895 р. створили акціонерне товариство, що входило до південноросійського товариства коноплепрядильної та канатної промисловості. На початку XX ст. кількість робітників на Харківській канатній фабриці досягла 2800 осіб, а сума виробництва становила 4775 тис. крб. за рік. Якщо взяти всю галузь конопляної та канатної промисловості в цілому по Російській імперії, то при середньому розмірі підприємства з кількістю 148 робітників, 8 закладів, тобто майже 10 % з кількістю робітників від 300 осіб і більше мали 54 % від всієї кількості робітників галузі [10, с. 286].

Значного розвитку досягла в Харківській та Херсонській губерніях велика фабрична вовномийна промисловість. Кількість вовномийних підприємств та робітників на них скорочувалась, зменшувався також і обсяг виробництва, але далеко не в такій мірі, як перші два показники. Очевидно, що тут одноразово відбувався процес концентрації та механізації виробництва і зростання на цій основі продуктивності праці. Якщо в 1865 р. на одне підприємство в середньому припадало виробленої продукції на 232897 крб., то в 1895 р. – 648100 крб. Отже, обсяг виробництва одного підприємства зріс майже втричі. Вовномийне виробництво на Херсонщині весь час знижувалось, а на Харківщині, навпаки, зростало. В 1900 р. в Україні діяло 4 вовномийних підприємства, з них на Харківщині – 3 з кількістю робітників 686 і на Херсонщині – 1 з 148 робітниками. [3, с. 204].

Найбільше підприємств з виробництва шкіряних виробів було в Київській, Чернігівській і Херсонській губерніях. Шкіряна промисловість Херсонської губернії представлена 16 заводами з 475 робітниками, з 1070 тис. крб., зосереджувалася переважно в Одесі. Найбільшими заводами були: Параскева мав 2 парові машини на 30 к. с., виготовляв 21500 шкір на 400 тис. крб., робітників – 117. Завод Коадзакі працював з 2 двигунами і 38 робітниками, в рік виправляє 36200 шкір, вартістю 362 тис. крб. У Єлисаветградському повіті завод товариства Ольвіопольського шкіряного заводу виготовляв 12 тис. шкір на 180 тис. крб. На заводі була одна парова машина і 70 робітників [11, с. 99].

У Чернігівській губернії 62 заводи виробляли продукції на суму 1386 тис. крб.; переважали заводи з дрібним виробництвом від 3 до 25 тис. крб. Усієї шкіри на заводах в 1860 р. вичинено на суму 106911 крб. Значний внесок в розвиток шкіряної галузі вклав найбільший саф'яновий завод купця Горячкіна в Клинцях. На ньому впродовж року вичинялося понад 40 тис. шкір. Продукцію заводу відправляли до Петербургу, а саф'ян виняткового бронзового фарбування не виготовлявся більше ніде в Росії. На Кибиришинському шкіряному заводі Суразького повіту вичиняли дублені та прості овечі шкіри в невеликих обсягах. Всі ці вироби збувалися на ярмарках в навколишніх губерніях. Більшість виробництва перебувало в руках не надто заможних міщан і селян, воно не відзначалося досконалістю своїх виробів та перебувало на початкових етапах становлення заводської промисловості [12, с. 277–282].

Таким чином, напередодні Першої світової війни легка промисловість українських губерній занепадала. Слід відзначити, що все ж група виробництв з обробки волокнистих речовин так і не отримала в Україні вагомому розвитку. Свій попит на вовняні, бавовняні та інші вироби Україна задовольняла за рахунок продукції підприємств, розміщених в інших районах Російської імперії. Лише Клинцях сформувався потужний центр суконної галузі України. Інтенсивні процеси розбудови суконної промисловості сприяли її концентрації, що позначилось на зростанні потужності усього комплексу, зосередженого у Клинцях. У ході здійснення технічної революції клинцівські

мануфактури перетворилися на великі машинізовані фабрики з повною механізацією виробничих процесів. В цілому в Україні технічний переворот у суконній промисловості не був завершений аж до початку ХХ ст. У канатній промисловості лише Харківський канатний завод і Одеська джутова фабрика були типовими для розвинутого капіталізму підприємствами. Вовномийна промисловість продовжувала відігравати значну роль завдяки підприємствам у Харківській губернії. На прикладі розвитку шкіряної промисловості яскраво проявляються елементи техніко-економічної відсталості підприємств Наддніпрянської України.

Список використаних джерел

1. Мельник Л. Г. Технічний переворот в Україні у ХІХ ст. Київ: Вид-во Київського університету, 1972. 240 с. 2. Дерев'янкін Т. І. Мануфактура на Україні в кінці ХVІІІ – першій половині ХІХ ст. (Текстильне виробництво). Київ: Вид-во АН УРСР, 1960. 127 с. 3. Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні. Ч. 2: Фабрично-заводське виробництво. Київ: Вид-во АН УРСР, 1962. 580 с. 4. Пажитнов К. А. Очерки истории текстильной промышленности дореволюционной России. Шерстяная промышленность. Москва: Изд-во АН СССР, 1955. 364 с. 5. Евгеньев Ф. Сто лет клинцевской шерстяной промышленности. Клинцы: Объединение «Клинцовская печать», 1926. 165 с. 6. Ирнин А. М. Черниговщина. История, естественное и экономическое описание края. Чернигов, 1919. 204 с. 7. Державний архів Чернігівської області. Ф. 814. Оп. 1. Спр. 21. 8. Задорожнюк А. Б., Реснт О. П. Промислове виробництво в містах і містечках Подільської губернії кінця ХVІІІ – початку ХХ ст. Київ: НАН України. Інститут історії України, 2008. 270 с. 9. Верность долгу: Очерки истории Харьковского канатного завода им. 60-летия Советской Украины / О. В. Бессонова, Н. П. Жаровский, Е. Н. Победина. Харьков: Прапор, 1978. 135 с. 10. Пажитнов К. А. Очерки истории текстильной промышленности дореволюционной России. Хлопчатобумажная, льно-пеньковая и шелковая промышленность. Москва: Изд-во АН СССР, 1958. 425 с. 11. Фабрично-заводская промышленность и торговля России: с приложением общей карты фабрично-заводской промышленности Российской империи. Изд.-во Департ. торговли и мануфактур Министерства финансов (Изд. 2-е) / Под ред. Д. И. Менделеева. СПб., 1896. 636 с. 12. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Черниговская губерния / Под ред. М. Домонтовича. Санкт-Петербург, 1865. 796 с.

References

1. Mel'nyk L. H. Tekhnichnyy perevorot v Ukrayini u XIX st. [Technical revolution in Ukraine in the XX-th century], Kyiv: Vyd-vo Kyivys'koho universytetu, 1972. 240 p. 2. Derevyankin T. I. Manufaktura na Ukrayini v kintsі XVIII–pershiy polovyni XIX st. (Tekstyl'ne vyrobnytstvo) [Manufactory in Ukraine at the end of the XVIII-th and 1-st half of the XIX-th century. (Textile production)], Kyiv: Vyd-vo AN URSSR, 1960. 127 p. 3. Nesterenko O. O. Rozvytok promyslovosti na Ukrayini. Ch. 2: Fabrychno-zavods'ke vyrobnytstvo [Development of industry in Ukraine. Part 2: Factory production], Kyiv: Vyd-vo AN URSSR, 1962. 580 p. 4. Pazhitnov K. A. Ocherki istorii tekstilnoy promyishlennosti dorevolutsionnoy Rossii. Sherstyanyaya promyishlennost [Essays of the history of the textile industry of pre-revolutionary Russia. Woolen industry], Moskva: Izd-vo AN SSSR, 1955. 364 p. 5. Evgenev F. Sto let klintsevskoy sherstyanyo promyishlennosti [One hundred years of Kleintz woolen industry], Klintsy: Ob'edinenie «Klintsovskaya pechat», 1926. 165 p. 6. Irinin A. M. Chernigovschina. Istoriya, estestvennoe i ekonomicheskoe opisanie kraya [The Chernigov region. History, natural and economic description of the region], Chernigov, 1919. 204 p. 7. Derzhavnyi arhiv Chernigivskoy oblasti. F. 814. Op. 1. Spr. 21. 8. Zadorozhnyuk A. B., Reyent O. P. Promyslove vyrobnytstvo v mistakh i mistechkakh Podil's'koyi huberniyi kintsya XVIII – pochatku XX st. [Industrial production in the cities and towns of the Podolsk province of the late XVIII – early XX centuries], Kyiv: NAN Ukrayiny. Instytut istoriyi Ukrayiny, 2008. 270 p. 9. Vernost dolgu: Ocherki istorii Harkovskogo kanatnogo zavoda im. 60-letiya Sovetskoy Ukrainyi [Loyalty to duty: Essays on the history of the Kharkov cable plant. 60th Anniversary of Soviet Ukraine], Harkov: Prapor, 1978. 135 p. 10. Pazhitnov K. A. Ocherki istorii tekstilnoy promyishlennosti dorevolutsionnoy Rossii. Hlochatobumazhnaya, lno-penkovaya i shelkovaya promyishlennost [Essays on the history of the textile industry of pre-revolutionary Russia. Cotton, flax, hemp and silk industry], Moskva: Izd-vo AN SSSR, 1958. 425 p. 11. Fabrichno-zavodskaya promyishlennost i trgovlya Rossii: s prilozhenim obschey kartyi fabrichno-zavodskoy promyishlennosti Rossiyskoy imperii. Izd.-vo Depart. trgovli i manufaktur Ministerstva finansov (Izd. 2-e) [Factory industry and trade of Russia: with the application of the general map of the factory industry of the Russian Empire], Sankt-Peterburg, 1896. 636 p. 12. Materialy dlya geografii i statistiki Rossii, sobrannyye ofitserami Generalnogo shtaba. Chernigovskaya guberniya [Materials for geography and statistics of Russia, collected by officers of the General Staff. Chernihiv Province], Sankt-Peterburg, 1865. 796 p.

Vitaliy Levyskyi

THE DEVELOPMENT AND PRODUCTIVITY OF THE ENTERPRISES OF THE LIGHT INDUSTRY IN THE OVER DNEPER UKRAINE IN THE SECOND HALF OF XIX – EARLY XX CENTURY

The article highlights the industrial development of the enterprises of the light industry in the Ukrainian provinces in the second half of the XIX th – early XX-th century, it was shown the location of the enterprises of this branch. It was given the reference to the main publications devoted to this topic. It was analyzed the sources of the supply of the raw materials for the Ukrainian factories and plants. The

attention was paid to the processes of capitalization of the light industry in the region. It was determined the vectors of the factories technical development because of scientific achievements and the directions of the products sales of the enterprises on the external and internal markets. It was explored the role of the engineers, entrepreneurs and workers in the development of the light industry. It was shown the process of transition from manufactory to factory production and the influence of industry on the economic development of the region. It was emphasized that in spite of the importance and urgency of the problem it isn't revealed in the historical literature. During our study, it was found that the number of the textile and leather enterprises and workers were decreased, and also the volume of production was decreased, but not to the same extent as the first two indicators. It is obvious that there was a one-time process of the concentration and the mechanization of the production and the growth on this basis of labour productivity. It should be noted that a group of fibrous processing plants did not receive significant development in Ukraine. Ukraine's demand for wool, cotton and other products was satisfied with the production of the enterprises located in other parts of the Russian Empire. Only in Klyntsi a powerful center of cloth industry was formed in Ukraine. Intensive processes of the development of the cloth industry were promoted to its concentration.

Key words: light industry, export, market, raw materials, plant, technical progress.